

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Csukás Gergely*

Dürrenroth (CH)

Krisztus és az egyház. Bullinger Heinrich relációs teológiája**

Bullinger Heinrich döntő szerepe vitathatatlan a magyar református egyházakban. A Confessio Helvetica Posterior, a Második Helvét Hitvallás a Magyar Református Egyházban a mai napig a hitvallás alapját képezi, és ma is alapvető szerepet játszik a teológiai és egyházi életben.¹ Ez azért sem magától értetődő, mert ez a hitvallás a felekezet hazájában, Svájcban nem kötelező a református egyházak számára. Például a berni református egyház, amely bár nem „hitvallástalan” („bekenntnislos“), „hitvallásilag szabadnak” („bekenntnisfrei“) tekintti magát.² A Második Helvét Hitvallás mellett léteznek alternatív, újabb keletű felekezeti hitvallások is. Minden lelkipásztor és hívő a saját lelkiismeretét követ-

* Csukás Gergely (Pozsony, 1983), PhD, Bécsben, Heidelbergben és Debrecenben folytatott teológiai tanulmányokat, a Reformierten Kirchgemeinde Dürrenroth (Reformierte Kirchen Bern-Jura-Solothurn) lelkésze, az Universität Zürich, Institut für Schweizerische Reformationsgeschichte társult kutatója és a Staatsunabhängige Theologische Hochschule Basel (STH Basel) vendégdocense. Kutatási területei: a svájci reformáció, pietizmus, ébredési mozgalmak, a protestantizmus története Ausztriában.

** Ez a tanulmány annak az előadásnak a szerkesztett változata, amelyet „*Opus excellentissimum*” – *Krisztus és az Egyház Bullinger Heinrich teológiájában* címmel tartottam a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben 2024. május 13-án, a Staatsunabhängige Theologische Hochschule Basel képviselőjének Kolozsvárra való meghívása alkalmából. Ezúttal is szeretném kifejezni hálámat dr. Visky S. Bélának a meghívásért és a *Református Szemle* szerkesztőségének a lektorálásért.

¹ A Második Helvét Hitvallás magyarországi hatásának történetét ld. Nagy, Barnabás: *Geschichte und Bedeutung des Zweiten Helvetischen Bekenntnisses in den osteuropäischen Ländern*. In: Staedtke, Joachim (Hg.): *Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie*. Zwingli Verlag, Zürich 1966, 109–202. Bernhard, Jan-Andrea: *Geschichte, Rezeption, Funktion und Wirkung der Confessio Helvetica posterior im Reich der Stephanskronen zur Zeit des Ancien Régime*. In: Hirzel, Martin Ernst – Mathwig, Frank (Hg.): *„zu dieser dauernden Reformation berufen“*. *Das Zweite Helvetische Bekenntnis: Geschichte und Aktualität (reformiert! 8)*. Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2020, 169–190. Tőkés István: *Bullinger Henrik hatása a magyar nyelvű Református Egyházban*. In: *Református Szemle* 97. (2004/3), (289–314) 289, ahol Tőkés István arra hívja fel a figyelmet, hogy 1966-ig 25 kiadás jelent meg magyar nyelven, miközben „csak” 24 kiadás német nyelven.

² Ld. *Bekentnisse*. In: *Reformierte Kirchen Bern-Jura-Solothurn*. <https://www.refbejuso.ch/grundlagen/bekentnisse> (2024. jún. 11.).

heti, és a számára legmegfelelőbb hitvalláshoz igazodhat.³ A reformátusok önképéhez bizonyára hozzátartozik, hogy a hitvallási szövegek időhöz kötöttek és mindig felülvizsgálatra szorulnak. A svájci reformátorok többször hangsúlyozták, hogy készek Isten Igéje alapján felülvizsgálni teológiájukat.⁴ Tehát a Helvét Hitvallást valójában félreérténénk, ha az élő tűz továbbadása helyett a kihűlt hamut imádnánk. De miben is élő forrás a hitvallás a mai teológia és egyház számára? Mit jelent a hitvallás különösen a testvéregyházainkkal való ökumenikus együttműködés szempontjából? Hiszen Bullinger hitvallása elsősorban a római katolikus egyháztól határolja el magát. Két pólus között mozgunk tehát: egyrészt szükséges a hitvallást a mai körülményeknek megfelelően újraértelmezni; másrészt szükséges továbbra is hűségesnek maradnunk teológiai örökségünkhöz. Meg kell találnunk tehát az egyensúlyt a megújulás és a megőrzés között. Ahhoz, hogy ezt az utat járhassuk, úgy vélem, szükséges megtalálnunk Bullinger teológiájának „központját”, alapelvét, amely segít megtalálnunk annak módját, hogy miként lehet a hitvallást úgy alkalmazni a mai egyházak számára, hogy az eleven maradjon.

Bevezetésképpen fontos hangsúlyozni, hogy Bullinger teológiája határozottan lelkipásztori és egyházi irányultságú. Mint a „reformáció építésére”⁵ az a feladat hárult, hogy a „svájci protestantizmus úttörőjének”, Zwinglinek⁶ a reformációját megszilárdítsa a jövőre nézve, és pedig azáltal, hogy fáradhatatlan intézményfejlesztő munkát végzett például a hatóságok és az egyház közötti bizonytalan viszony tisztázásával vagy a zürichi lelkészek zsinatokon történő hitbéli és magatartásbéli fegyelmezésével.⁷ Más szóval: teológiája nem elefántcsonttoronyban született, és elsősorban nem szisztematikus, hanem pasztorális jellegű. Teológiája az egyházban született és az egyházat szolgálta. De mi is Bullinger teológiájának

³ Például az újabb keletű hitvallásjavaslatokat, amelyekről vallást tehetnek a hívők. Ezek között különösen prominens a *Credo von Kappel* Kurt Marti svájci teológustól és költőtől. Ld. Krieg, Matthias (Hg.): *Reformierte Bekenntnisse. Ein Werkbuch: als Grundlage für eine Vernehmlassung zum reformierten Bekenntnis in der Schweiz und zugleich als Geschenk für Jean Calvin zum 500. Geburtstag am 10. Juli 2009*. Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2009, 12–13.

⁴ Ld. a Második Helvét Hitvallás előszavát: „Mindenki előtt pedig ünnepélyesen kijelentjük, hogy mindig nagyon készek vagyunk [...] azoknak, akik Isten Igéjéből jobbra tanítanak, köszönetünk nyilvánításával engedni, és hozzájuk igazodni az Úrban, akinek dicséret és dicsőség.” *A Heidelbergi Káté. A Második Helvét Hitvallás*. A Magyar Református Egyház hitvallási iratai. Kálvin János Kiadó, Budapest 2004, 115–116.

⁵ Ld. a kötet címét: Gordon, Bruce – Campi, Emidio (eds.): *Architect of Reformation. An Introduction to Heinrich Bullinger, 1504–1575*. Baker Academic, Grand Rapids MI 2004.

⁶ Ld. a kötet címét: Opitz, Peter: *Ulrich Zwingli. Prophet, Ketzler, Pionier des Protestantismus*. Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2017.

⁷ Wood, Jon D.: *Reforming Priesthood in Reformation Zurich: Heinrich Bullinger's End-Times Agenda*. Reformed Historical Theology 54. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2019.

a középpontja, amelyből nézve a szerteágazó témák szisztematikus rendbe hozhatók? E teológiai középpont keresése erőteljesen jellemzi a Bullinger-kutatást.

Van-e Bullinger teológiájának központi gondolata?

A kiváló egyháztörténész, Ernst Koch *Die Theologie der Confessio Helvetica Posterior* című átfogó monográfiájában a szövetség gondolatát, illetve a szövetség teológiáját emelte ki a hitvallás vezérfonalaként.⁸ Azonban még magisztrális művében is el kellett ismernie, hogy a szövetség gondolata *expressis verbis* csak elvétve jelenik meg a hitvallásban. Bár a szövetségteológia központi szerepet játszik a *Summa christenlicher Religion*ban⁹ és a *Catechesis pro Adultioribus*ban,¹⁰ legfontosabb dogmatikai művében, a *Dekádok*ban nem játszik központi szerepet. Ezért kérdéses, hogy tekinthetük-e úgy a szövetségteológiára, mint amely Bullinger teológiájának középpontja, bár kétségtelen, hogy annak központi aspektusát képviseli. Gottfried W. Locher hasonló irányba halad és megerősíti Ernst Koch észrevételét, de a szövetségteológiát a pneumatológiával kapcsolja össze. Számára a szövetség és a Szentlélek szinte azonosak,¹¹ és éppen amiatt, hogy a hitvallásból hiányzik a Szentlélekről szóló tanításrész, ez áll Bullinger teológiájának középpontjában, ugyanis ez az összekötő láncszem az ő dogmatikájának szerkezetében.¹² A holland dogmatikus Wilhelm Neuser szerint az Istenről szóló tanítás és a krisztológia Bullinger vezérével, mivel a krisztológia a szoteriológiát is magában foglalja.¹³

⁸ „Der Bundesgedanke ist insofern der Zentralbegriff der Confessio, als sich in ihm die durchlaufenden theologischen Aspekte und Motive schneiden und er der beste Ausdruck für das die Theologie der Confessio bestimmende theologische Denkschema ist [...]“ Koch, Ernst: *Die Theologie der Confessio Helvetica Posterior*. Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 27. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1968, 417.

⁹ Herkenrath, Erland (Hg.): *Heinrich Bullinger Werke. Erste Abteilung: Bibliographie*. Theologischer Verlag Zürich, Zürich 1977 [a továbbiakban *HBBibl*], no. 283.

¹⁰ *HBBibl*, no. 377.

¹¹ „[...] dass ‘Bund’ und ‘Geist’ in unserem Bekenntnis einander nicht nur die Waage halten, einander auch nicht nur ergänzen, sondern dass wir eine gewisse Identität beider erkennen müssen. [...] Der Geist lebt im Bund, der Bund lebt vom Geist.“ Locher, Gottfried W.: *Die Lehre vom Heiligen Geist in der Confessio Helvetica Posterior*. In: Staedtke, Joachim (Hg.): *Glauben und Bekenntnis. 400 Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie*. Zwingli-Verlag, Zürich 1966, (300–336), 335

¹² „Es besteht eine verborgene pneumatologische Verbindung sämtlicher Stücke des Bekenntnisses.“ Uo. 311.

¹³ Vö. Neuser, Wilhelm: *Dogma und Bekenntnis in der Reformation: Von Zwingli und Calvin bis zur Synode von Westminster*. In: Andresen, Carl – Ritter, Adolf Martin: *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte, Bd. 2: Die Lebrentwicklung im Rahmen der Konfessionalität*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 21998, (167–352) 225–237.

Mások pedig az ekkleziológiának tulajdonítják ezt a státuszt, például Simon van der Linde, aki a Második Helvét Hitvallásban kifejtett egyháztan nagy terjedelme miatt teszi fel a kérdést, hogy „a szövetség helyett nem lehetne inkább az egyházban látni Bullinger gondolkodásának középpontját”.¹⁴ Ugyanígy gondolkodik Herman Selderhuis, aki úgy beszél az ekkleziológiáról, mint „Bullinger gondolkodásának és munkásságának középpontjáról”.¹⁵

Most, hogy ennyi kiváló Bullinger-kutató vélekedik eltérő módon Bullinger teológiájának középpontjáról, a végső kérdés az, hogy van-e egyáltalán ilyen középpont. Edward A. Dowey, aki összehasonlította Bullinger legfontosabb teológiai műveinek a szerkezetét,¹⁶ következtetésképpen ezt a kérdést tette fel: egyáltalán olyan szisztematikus teológus-e Bullinger, mint például Kálvin János? Az egyes fő művek szerkezetének felületes összehasonlítása tényleg azt mutatja, hogy Bullinger teológiájának nincs közös és átfogó vezérfonala.¹⁷ Valamelyes koherencia azért mindenképpen kimutatható teológiai műveiben, ugyanis szinte minden mű egyfajta prolegoménával, a teológiai ismeretek forrásával kezdődik, nevezetesen a Szentírással és annak értelmezésével. Ezt általában az Istenről szóló tanítás, a szoteriológia, majd az ekkleziológia követi. Bizonyos mértékig itt még az Apostoli Hitvallás trinitárius szerkezetét ismerhetjük fel. E struktúrán kívül azonban az egyes témák elrendezése jelentősen eltér, és még ez a bő struktúra sem ismerhető fel mindenütt, mint például a *Dekádok*ban, a Második Helvét Hitvallás mel-

¹⁴ „Der Umfang des Stoffes, der mit der Kirche zusammenhängt, nämlich Kirche und Kultus, beide in lebendiger Verbundenheit mit der Rechtfertigung durch den Glauben, veranlasst uns zu fragen, ob nicht eher die Kirche als Zentrum des theologischen Denkens Bullingers gelten könnte als der Bund [...]. Der Bund Gottes zielt ja auf die Kirche Gottes ab.“ Linde, Simon van der: Die Lehre von der Kirche in der Confessio Helvetica Posterior. In: Staedtke, Joachim (Hg.): *i. m.* (337–367) 337.

¹⁵ Selderhuis, Herman: Kirche am Kreuz: die Ekklesiologie Heinrich Bullingers. In: Campi, Emidio – Opitz, Peter (Hg.): *Heinrich Bullinger. Life – Thought – Influence. Zurich, Aug. 25–29, 2004. International Congress Heinrich Bullinger (1504–1575)*. Zürcher Beiträge zur Reformationsgeschichte 24/2. Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2004, (515–536) 515.

¹⁶ Ld. Dowey, Edward: Heinrich Bullinger as Theologian: Thematic, Comprehensive, and Schematic. In: Gordon, Bruce – Campi, Emidio (eds.): *i. m.* (35–66) 46–47. Burrows azt hangsúlyozza, hogy Bullinger teológiája elsősorban gyakorlati és egyházi jellegű, és nem dogmatikai. Ld. Burrows, Mark S.: “Christus intra nos Vivens”. The Peculiar Genius of Bullinger’s Doctrine of Sanctification. In: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 98 (1987), (48–69) 52–53.

¹⁷ A következőkben utalunk arra a brosúrára, amely Koch, Ernst: *i. m.* utolsó oldalán található, valamint az egyes Bullinger-művek szerkezetének összefoglalására: Dowey, Edward: *i. m.* 43–61.

lett a legjelentősebb művében.¹⁸ Csak példaképpen említsük meg, hogy főbb műveiben az Istenről szóló tan, a hit, a törvény, az ekkleziológia más-más helyen foglalnak helyet a tantétel felépítésének szerkezetében. Bullinger teológiájában tehát nincs következetesen megvalósított dogmatikai szigor. Hajlok arra, hogy egyetértsek Edward Dowey vagy Mark S. Burrows tudósokkal, akik Bullingert kevésbé jellemzik szisztematikusként, hanem inkább olyan teológusként, aki retorikai, polemikus, didaktikai és pasztorális szempontok szerint formálja át folyamatosan teológiája rendszerét. Ez jelentős különbség Kálvin Jánoshoz képest, aki folyamatosan küzdött teológiája rendszerével, és ezért újra és újra kiadta *Institutióját*. Ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy Bullinger teológiája következetlen volt. Csupán arról van szó, hogy elsősorban nem szisztematikus teológus, hanem – mint már említettük – egyházi és lelkipásztori szemléletű személyiség.

A Bullinger teológiájának „középpontjáról” szóló nézetek rövid ismertetése után feltehetjük a kérdést: létezik-e egyáltalán középpont? Szerintem igenis létezik, de azt nem lehet egyetlen teológiai fogalomra leszűkíteni. Viszont feltűnő, hogy ezek a különböző középpontok relációsak, viszonyfogalmak. A szövetség kapcsolaton alapul: ez Isten kapcsolata az emberrel és az egyházzal. A Szentlélek hozza létre az ember Istennel való közösségét Krisztusban. Bullinger számára a krisztológia nem választható el a szoteriológiától. Az ekkleziológia pedig nem egyszerűen olyan teológiai közhely (*locus*), amely önmagában is állna, hanem szorosán kapcsolódik a krisztológiához. Úgy gondolom, hogy az említett tudósok sok mindent láttak helyesen, viszont nem fogalmazták meg megfelelően Bullinger teológiájának lényegét. Egyetértsek Peter Opitz-cal, aki a *Dekádok* teológiáját az „Istennel való közösség” teológiájaként írja le.¹⁹ A „közösség” azonban relációs fogalom, hiszen az Isten és ember közötti kapcsolatra vonatkozik. Bullinger teológiája nem értelmezhető egy olyan kör alakú modellel, amelynek egyetlen középpontja van, és minden más e központ által nyer magyarázatot. Sokkal értelmezesebb, ha teológiáját a két gyújtóponttal rendelkező ellipszismodellel szemléltetjük. Az egyik oldalon Isten, a másikon pedig az ember áll. Vagy helyesebben: az egyik oldalon Isten – a Szentlélek által Krisztusban üdvözítő – cselekedete, a másik oldalon pedig a megigazult bűnös ember áll. Ez megmagyarázná az egyes teológiai közhelyek szerves összefonódását, és ezért van az, hogy az egyértelmű lineáris

¹⁸ Campi, Emidio (Hg.): *Heinrich Bullinger Werke. Dritte Abteilung: Theologische Schriften, Bd. 3: Sermonum Decades quinque de potissimis Christianae religionis capitibus (1552)*. Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2008 [a továbbiakban *Decades (HBTS 3)*].

¹⁹ Ld. a tartalomjegyzéket: Opitz, Peter: *Heinrich Bullinger als Theologe. Eine Studie zu den „Decaden“*. Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2004, 5–8.

struktúra kevésbé mérvadó Bullinger teológiai műveiben.²⁰ Az egyes teológiai közhelyeket tehát, bármennyire is sematikusnak vannak összekötve egymással Bullinger műveiben, organikus összefonódásként kell értelmezni, amelyek az említett két gyűjtőpont köré csoportosulnak. Ez a viszonylagosság, vagyis reláció bizonyos mozgást és dinamizmust eredményez. Ez ad teológiájának elevenséget, nem utolsósorban azért, mert Bullinger teológiája és tevékenysége az egyház életére irányul. Teológiáját tehát „relációs teológiának” nevezném.

Ez a relációs teológia mutatható ki többek között az Istenről szóló tanításban és a krisztológiában, amelyeket Bullinger meglehetősen tömören és sematikusnak fejt ki a Második Helvét Hitvallásban²¹ és a *Dekádok*ban.²² Ezekben a hittételekben pontosan és helyesen foglalja össze a négy ógyházi ökumenikus zsinaton született dogmatikai konszenzust, viszont ezek nem állnak teológiai érvelésének középpontjában. Egyrészt azért, mert ezek a hittételek vitathatatlanok voltak, legalábbis a római egyházzal folytatott vitában. Másrészt pedig azért, mert ez a korai egyházi alap csak kiindulópontként szolgál további fejtegetéseihez: nevezetesen a szoteriológiához és az ekkleziológiához. Bullinger számára a *viszony* a fontos: Isten viszonyulása az ő teremtett világhoz, az emberhez, valamint Krisztus viszonyulása az egyházhoz. Úgyszintén fontos számára a hit „ortodoxiája” és „katolicitása”. Ezért mind a *Dekádokat*, mind a Második Helvét Hitvallást egy sor ógyházi hitvallással vezeti be.²³ De Bullinger ezeket csak röviden kommentálja, és később is csak ritkán tér vissza rájuk. Ez azt jelzi, hogy a reformáció a korai egyházi konszenzus alapján alakítja ki teológiáját, és ezért teológiája a szó valódi értelmében „katolikus” és „ortodox”. A *Dekádok* előszavában például kifejti, hogy „hitünk tanítása a keresztyén, apostoli, egyetemes, igazhíű és igaz, ősi és

²⁰ Ezt a törekvést láthatjuk Kochnál, ld. Koch, Ernst: *i. m.* 19–21., aki a Második Helvét Hitvallás egyes közhelyeit (*loci communes*) csak azért rendezi át, hogy ezek be tudjanak illeszkedni az ő teológiai fejtegetésének rendszerébe.

²¹ Tőkés István: *A Második Helvét Hitvallás magyarázata – Commentarium in Confessionem Helveticam Posteriolem – Commentary of the Second Helvetic Confession*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 2006. Confessio Helvetica Posterior [CHP] III: „De Deo, unitate eius, ac trinitate.” / Második Helvét Hitvallás [MHH] III, 23: „Istenről, az ő egységéről és a háromságáról.” CHP XI: „De Iesu Christo vero Deo et homine, unico mundi Salvatore” / MHH XI: „Jézus Krisztusról, aki igaz Isten és ember, a világ egyetlen Megváltója.”

²² A *Dekádok* terjedelméhez viszonyítva kevés „prédikációjában” rendezi el ezt. Egyrészt az elején, az Apostoli Hitvallás értelmezésénél (*Decades* 1,7–9), másrészt a közepén, a törvény és az evangélium ábrázolásánál (*Decades* 4,3–8).

²³ Sőt, a *Dekádokat* tíz ógyházi hitvallással vezeti be: Nicea 324, Konstantinápoly 381, Efézus 431, Kalcedon 451, Toledo 400, Toledo IV 633/34, Lyoni Szent Iréneusz-i hitvallás 185, Regula Fidei Tertulliantól 210, Quicumque/Athanasianum 333, Fides Damasi 376, Cunctos Populos Theodoszusz császártól 382. Az utóbbi kettővel a Második Helvét Hitvallást vezeti be.

megcáfolhatatlan hit”.²⁴ Teológiai munkásságának fő témája tehát ez: hogyan kell értelmezni ezeket a megcáfolhatatlan egyházi lényegi fogalmakat? A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy Bullinger ekkleziológiája miképpen tükrözi teológiájának relációs jellegét.

Bullinger Heinrich relációs teológiája az ekkleziológia tükrében

Bevezetésképpen meg kell jegyeznünk, hogy Bullinger elfogulatlanul veszi át egyháztanába a Szent Ágostonig visszavezethető hagyományos középkori *ecclesia visibilis/invisibilis* és *ecclesia triumphans/militans* kifejezéseket.²⁵ Viszont néhány példa azt tanúsítja, hogy Bullinger a római egyháztól eltérően viszonyfogalmaként értelmezi ezeket a kifejezéseket, vagy legalábbis jobban hangsúlyozza ezek relációs jellegét. Bullinger mindig Krisztushoz viszonyítja az egyház képét, és így a *közösség* gondolatát hangsúlyozza. Mivel Bullinger *Dekádok* című dogmatikai művében foglalkozik a legrészletesebben az ekkleziológiával, az alábbiakban ezekre fogok összpontosítani.²⁶

Bullinger egyház iránti nagybecsülése abban mutatkozik meg, hogy azt „Isten legkiválóbb műveként” (*opus excellentissimum*) jellemzi. Az egyház Isten szeretetéből fakad, ugyanis Isten nem akar egyedül boldog lenni, hanem jóságát az embereknek akarja kitölteni.²⁷ Így az egyházat a kiválasztás és a szövetség gondolatán

²⁴ *Decades* 1., Előszó (HBTS 3/1, 16,17–18): „[...] doctrina fidei nostrae christiana, apostolica, catholica, orthodoxa et vera, antiqua et indubitata fides et doctrina est.”

²⁵ Augustinus: *Enchiridion ad Laurentium de fide, spe et caritate*. Corpus Christianorum. Series Latina 46. Typographi Brepols Editores Pontificii 1969, 15. Locher, Gottfried Wilhelm: *Sign of the Advent. A Study in Protestant Ecclesiology*. Ökumenische Beihefte 45. Academic Press Fribourg, Fribourg 2004, 13–14. Grosse, Sven: *Ich glaube an die eine Kirche. Eine ökumenische Ekklesiologie*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2015, 22–26.

²⁶ A *Dekádok* szerkezetét és jelentőségét ld. Opitz, Peter: *Heinrich Bullinger als Theologe*, 17–30. Az ekkleziológia az 5. dekád első két prédikációjában szerepel. De a további prédikációk is az egyházzal szólnak: az 5,3–4-ben az egyház tisztaságairól, az 5,6–9-ben a sákramentumokról, amelyeknek szintén egyházi jellege van, az 5,10-ben pedig az egyházi létesítményekről van szó. Az 5. dekád messzemenően a legterjedelmesebb, és az egész mű egyharmadát teszi ki. Ez is azt mutatja, mekkora jelentőséget tulajdonított Bullinger az egyháztannak. Viszont itt is fel kell figyelni arra, hogy például a sákramentumtannál Bullinger újra a krisztológia, a szoteriológia és a pneumatológia alapelveit fogalmazza meg, és azt hangsúlyozza, hogy ezek a tantételek összefüggnek egymással.

²⁷ *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 740).

keresztül közelíti meg. Az egyház ugyanis a hívők, a kiválasztottak közössége,²⁸ akiket Isten a világból hív ki. Az „ekklézsia” szót Bullinger etimológiailag a görög ἐκκαλέω ige alapján határozza meg, vagyis mint a világból kihívottak közösségét. A kezdeményezés tehát Istennél van, viszont ez kölcsönös kapcsolat Isten és az ember között. Isten Krisztusban való kiválasztása ugyanis emberi reakciót vált ki. Akit Isten elhív (*evocare*) ebből a világból, az egyben Krisztushoz fohászkodik (*invocare*).²⁹

Bullinger mindig Krisztushoz viszonyítja az egyházat, Krisztust pedig mindig az egyházhoz. Krisztus és az egyház alapvetően összetartozik, mert ahol Krisztusra hallgatnak, ott van az egyház is. Nem véletlen, hogy Bullinger szinte minden művét a Máté 17,5 versével vezeti be: „Hic est filius meus dilectus, in quo placata est anima mea. Ipsum audite.”³⁰ Az egyház lényegében akkor egyház, amikor „őt hallgatja” („ipsum audite”). Az egyház ott kezdődik, ahol Krisztus kijelenti magát az Igében, és ahol az egyház hallgatja ezt. Bullinger gyakran vázolja az egyház mibenlétét a „communio” (közösség), illetve a „participatio” (részesülés) fogalmakkal. A kezdeményezés erre a közösségre mindig Istentől származik, és az ember részesül ebben. A részesülés hitben történik a Szentlélek által. Bullinger olykor misztikus fogalmakkal körvonalazza ezt a közösséget, de ez a „participatio” szigorúan személyes, nem pedig ontológiai és szubsztanciális.³¹ Az egyháznak ezt a Krisztus pneumatikus testében való részesülését számos olyan jelző teszi világossá, amelyeket Bullinger a hagyományból vesz át, amint azt az alábbi példák is tanúsítják.³²

Bullinger megtartja Karthágói Ciprián „extra ecclesiam nulla salus est” mondatát, de szigorúan Krisztusra vonatkoztatja. Számára lényegében csak „extra Christum nulla salus est” létezik. Az „extra Christum”-ban azonban az egyház is részt vesz, mert „az egyházon kívül nincs igaz hit és nincs tökéletes tanítás az

²⁸ Bullinger szinonimaként használja a hívők és kiválasztottak szavakat. Ld. *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 742,23–25): „[...] sunt ecclesia, fideles et electi dei, viva membra Christo connexa, non modo vinculis aut notis externis, sed spiritu et fide [...]”

²⁹ *Decades* 5,1: „qui invocant nomen Christi” (HBTS 3/2, 740,23). „Nam deus ex toto terrarum orbe universalique hominum congregatione omnes credentes una cum ipsorum semine evacat ex hoc mundo, ut sint eius peculiaris populus [...]” (HBTS 3/2, 740,26–28).

³⁰ „Ez az én szeretett fiam, aki által az én lelke megbékült. Őt hallgassátok.”

³¹ *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 751,32–35): „Ac principio Christum nobis coniungi spiritu suo, nos illi connecti animo vel spiritu per fidem, ut ipse vivat in nobis, nos in ipso, docet nos evangelica et apostolica doctrina.”

³² A továbbiakban többek között Opitz, Peter: *Heinrich Bullinger als Theologe*, 417–438-ra hivatkozom.

igazi erényről és boldogságról”.³³ Viszont ez az igaz hit Krisztushoz kapcsolódik. Más szóval az egyház üdvközösség, de csak akkor, ha Krisztusra figyel. Az egyház lényege tehát nem az üdvösség javainak birtoklásában rejlik (gondolok itt a „depositum fidei”-re, az egyház „hitbeli letétjére”), se nem egy olyan hely, amelynek a szilárd hierarchia és intézményrendszer a lényege, hanem a Krisztus és a hívek közötti kapcsolat, a mozgás és a dinamika megnyilvánulásának helye. A mozgási aspektus újra és újra megjelenik Bullinger ekkleziológiájában. Például akkor, amikor az egyházat „prófétai, apostoli és ortodox” jelzőkkel illeti.³⁴ Az egyház nem önmagától ilyen, hanem azért, mert Isten Igéjére hallgat: „Isten egyházát azért nevezik profétai, apostoli és ortodox egyháznak, mert folyamatosan Isten Igéjével foglalkozik.”³⁵

Bullinger ugyanezt az érvelést követi, amikor az egyház „szentségét” és „tévedhetetlenségét” erősíti meg. Az egyház Apostoli Hitvallásból származó „sancta ecclesia” megnevezése nem azt jelenti, hogy önmagában szent volna, hanem csakis azért szent, mert Krisztus által megigazult és így megszentelődött:

„Mivel azonban senki sem egyesülhet Istennel, aki maga nem szent és tiszta, ahogyan Isten is szent és tiszta, hisszük, hogy az egyház szent, vagyis hogy az Atya Isten által a Fiú vérében és a Szentlélek ajándéka által megszentelődött.”³⁶

Bullinger azonban rögtön hozzáfűzi, hogy az így megigazult egyháznak aktívan kell törekednie arra, hogy szent is maradjon: „Sőt, az egyházat azért is nevezik szeplőtelennek, mert az egyház állandóan törekszik, küzd és fáradozik, hogy minél kevesebb szennyeződést hordozzon.”³⁷ Vagy tömörebben egy másik helyen: az egyháznak szüksége van a tanításra és a buzdításra, hogy „istenfélő és szent

³³ *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 755,11–13): „Extra ecclesiam enim non est vera fides neque ulla de vera virtute et felicitate doctrina absoluta.”

³⁴ Ld. a széljegyzeteket: *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 755): „Ecclesia prophetica et apostolica” és „orthodoxa”.

³⁵ *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 755,7–8): „propter perpetuum ac constans verbi dei studium.”

³⁶ *Decades* 1,9 (HBTS 3/1, 102,6–9): „Et quoniam nemo cum deo uniri potest, nisi et ipse sanctus atque purus sit, quemadmodum deus sanctus et purus est, ideo credimus *sanctam* esse ecclesiam, id est *sanctificatam* per deum patrem in sanguine filii et dono spiritus sancti.” (A *dólt* betűk tőlem, Cs. G.). Ld. a locus classicus Ef 5,27 értelmezését a *Decades* 5,1-ben (HBTS 3/2, 759,28–31): „Paulus ergo appellat ecclesiam puram, macula et ruga carentem propter Christi beneficium et sanctificationem; non quod per se, dum in carne agit, nullas habeat maculas, sed quod illae maculae revera alioqui adhaerentes propter Christi innocentiam fide Christum amplexantibus non imputentur.”

³⁷ *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 759): „Praeterea dicitur ecclesiam esse sine macula propter assiduum studium ecclesiae, quo contendit et annitur modis omnibus, ut, quantum possibile est, quam minimum habeat macularum.”

legyen” („ut pia et sancta sit”).³⁸ Tehát nemcsak Isten cselekszik az egyházban, hanem az egyház is cselekszik, mégpedig re-aktívan. Az egyház tehát Krisztus és a hívek kölcsönös közösségében és egymásrautaltságában él. Az egyház tévedhetetlen, mert Krisztusra hallgat. Bibliai bizonyítékként Bullinger Zwingli Huldrych szellemében idézi a Jn 10,5-öt.³⁹ Az egyház csak a pásztor hangjára hallgat, és nem az idegenére. Krisztus tehát a főpásztor, és ő az egyház feje, nem pedig a pápa. Amíg tehát az egyház Krisztusra hallgat és a próféták és az apostolok szavát követi, akik viszont Krisztusra támaszkodnak, addig nem téved, és az 1Tim 3,15 szerint „az igazság oszlopának és alapjának” („columna et basis veritatis”) tekinthető. Amint azonban az egyház „elfordul Krisztustól és az ő Igéjétől és embereket, a test indítását és törvényeit követi”, akkor az egyház tévedésben van.⁴⁰ Az egyház szentsége és tévedhetetlensége tehát nem eredendő, hanem feltételes: csak akkor az, „ha” (*quatenus*) Krisztusra hallgat (ld. ismét Mt 17,5).⁴¹

Bullinger egy sor olyan bibliai metaforát alkalmaz az egyházra, amelyeket a római egyház magáénak tulajdonított.⁴² Ezeket a metaforákat viszont az egyház Krisztusban való részesüléseként értelmezi. Az egyház például „Isten háza”, mert Krisztus az alapja, illetve amennyiben Krisztus az alapja. A hívek pedig ennek a háznak „élő kövei”, ha ezen a sziklaalapon állnak, illetve a próféták és az apostolok tanítására építenek. Kifejezetten hivatkozik a Mt 16,18-ra, az 1Kor 3,11-re és a 10,4-re.⁴³ Nem Péter és az utódja, a pápa a kőszikla, ahogy ezt a római egyház állítja, hanem Krisztus, akire az egyház épül.

Az egyház „Isten temploma”, amennyiben Krisztus a bejárata és oszlopa (ld. 1Kir 7,15–22). Ezért csak azok jutnak be a szentélybe, akik Krisztusban élnek. Őket Bullinger az *ecclesia militans*szal, a küzdő egyházzal azonosítja. Az *ecclesia tri-*

³⁸ *Decades* 1, Előszó (HBTS 3/1, 15,36).

³⁹ Ld. Zwingli, Huldrych: De vera et falsa religione commentarius. In: *Huldreich Zwinglii sämtliche Werke*. Band 3. M. Heinsius, Leipzig 1914, 628–912. (CR 90/1; Z 3), 749,8–15: „Haec tandem sola est ecclesia labi errareque nescia, quae solam pastoris dei vocem audit; nam haec sola ex deo est. Qui enim ex deo est, verbum dei audit. [...] Ergo, qui audiunt, dei oves sunt, dei ecclesiae sunt, errare nequeunt: nam solum dei verbum sequuntur, quod fallere nulla ratione potest. Quod si aliud verbum sequuntur, iam non sunt oves Christi, non grex, non ecclesia; nam alienum secuti sunt.”

⁴⁰ *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 759–760).

⁴¹ Ld. Opitz, Peter: *Heinrich Bullinger als Theologe*, 423. *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 760,10–12): „[...] quatenus scilicet cum Christo concorporata in communionem Christi perseverat, sine quo nihil potest.”

⁴² Opitz, Peter: *Heinrich Bullinger als Theologe*, 423–425. Opitz, Peter – Albisser, Ariane: Die Ekklesiologie der Confessio Helvetica posterior als bleibende Herausforderung für die Kirchen. In: Hürzel, Martin Ernst – Mathwig, Frank (Hg.): *i. m.* 93–119.

⁴³ Mt 16,8: kőszikla = Krisztus, nem Péter; 1Kor 3,11: fundamentum; 1Kor 10,4: kőszikla.

umphans pedig a diadalmas szentek közössége. Ők már a mennyben, a Szentek Szentjében laknak.

Az egyház „Isten szőlőskertje”, amennyiben a szőlőtőn, azaz Krisztusban marad (Jn 15). A bibliai kép jelképezi, hogy Bullinger miként értelmezi az egyház Krisztusban való részesülését. A kettő egymástól elválaszthatatlan. Az egyház a „test”, Krisztus pedig a „fej”. Ez azt jelenti, hogy a pápa nem az egyház feje.⁴⁴ Az egyház mint test és Krisztus mint fej a hit és a Szentlélek által lesznek eggyé, s így elválaszthatatlanul és szervesen kapcsolódnak egymáshoz: „[A hívek, a test tagjai] a hit által kapcsolódnak a fejhez, Krisztushoz, és ez a fej a kegyelem és a Lélek által egyesül a tagokkal.”⁴⁵ Az egyháznak nincs szüksége földi képviselőre, mert ez azt jelentené, hogy Krisztus nincs jelen az egyházban, ez pedig nem lehet igaz: „Ha Krisztus jelen van egyháza számára, akkor annak nincs szüksége képviselőre.”⁴⁶ Bullinger a további bibliai képeket is ehhez hasonlóan vonatkoztatja Krisztus és az egyház viszonyára: az egyház mint Isten országa; az egyház mint nyáj; az egyház mint menyasszony; az egyház mint anya; az egyház mint szűz. Mindezek a képek a Krisztus és az egyház közötti szoros köteléket és közösséget illusztrálják, amelyet a Szentlélek valósít meg. Az Isten és az ember közötti hierarchikus különbség ellenére ez a kapcsolat bensőséges. Nem véletlen, hogy e bensőséges kapcsolatot Bullinger az *unio* és a *coniugium* középkori misztikus fogalmakkal fejezi ki.

Az eddig elmondottak alapján azt láthatjuk, hogy a krisztológia, a szoteriológia, a pneumatológia és az ekkléziológia szorosan összefügg Bullingernél. Ezért teológiája mint „a közösség teológiája” relációs és pneumatikus-dinamikus teológia.

Miként viszonyul Bullinger ekkléziológiája a többi reformátor ekkléziológiájához?

Miután felmutattuk, hogy melyek a jelentősebb különbségek Bullinger és a római egyház ekkléziológiája között, most arra keresünk választ, hogy miként viszonyul Bullinger ekkléziológiája a többi reformátor ekkléziológiájához. Ugyanis

⁴⁴ Ld. a Berni Hitvita (1528) első tételét (szerzője Zwingli Huldrych): „Die heylig christenlich kilch, deren eynig houpt Christus, ist uß dem wort gottes geborn, im selben belybt sy und hört nit die stimm eines frömbden [Ján 10,5].“ *Huldreich Zwinglis sämtliche Werke*. Band 6/1. Bericht-haus, Zürich 1961. (CR 93/1; Z 6/1), 243,10–12.

⁴⁵ *Decades* 5,2 (HBTS 3/2, 789,11–12): „Uniuntur capiti Christo per fidem, ipsum caput coniungitur membris per gratiam et spiritum.”

⁴⁶ *Decades* 5,2 (HBTS 3/2, 789,31–32): „Iam si praesens adest suae ecclesiae, nullo haec indiget vicario.”

Bullinger ekkleziológiája a reformáció medrében halad. Viszont közösségi teológiájában, illetve teológiájának kapcsolati, participációs aspektusában olyan hangsúlyokat fedezhetünk fel, amelyeket például Luther teológiában kevésbé lehet fellelni. Ezt lehet látni az egyház ismertetőjegyeinél (*notae ecclesiae*). Itt is a *Dekádokat* fogjuk követni.

Az *ecclesia visibilis* és *ecclesia invisibilis* közötti reformációs megkülönböztetésnek megfelelően Bullinger megnevezi az egyház külső (*notae externae*) és belső ismertetőjegyeit (*notae internae*). A külső jegyek az *ecclesia visibilis*re vonatkoznak, amely Szent Ágoston hagyományában a hívőkből és a vallásoskodó képmutatókból áll (az egyház mint *corpus permixtum*).⁴⁷ Ezzel szemben a belső ismertetőjegyeket az *ecclesia invisibilis*re vonatkoztatja, amely csak a hívőkből vagy a kiválasztottakból áll. Őket azonban csak Isten ismeri. Az, hogy ki tartozik ide, rejtve marad az ember előtt.⁴⁸ Philipp Melanchthon már az 1535-ös *Loci Communes* című művében is megtette ezt a megkülönböztetést,⁴⁹ viszont Bullinger sajátos fordulatot adott ezeknek a jegyeknek.

Hasonlítsuk össze a *Confessio Augustana* [CA] 7-ben olvasható egyházi ismertetőjegyeket a Bullinger szerinti jegyekkel. A CA 7 szerint: „Est autem ecclesia congregatio sanctorum, in qua evangelium pure docetur et recte administrantur sacramenta”.⁵⁰ Bullinger átveszi ezt a klasszikus lutheri meghatározást, de olyan jelentést ad neki, amely megfelel az eddig tárgyalt „közösségi, azaz relációs teológiájának”. Ezek a következők: „Isten Igéjének tiszta hirdetése és a Krisztus sákramentumaiban való helyes részesülés.”⁵¹ A hangsúly itt nem a szentségek kiszolgáltatásán van, amelyet a papok végeznek, akik mintha az üdvösség birtokában lennének, hanem inkább a hívők sákramentumokban való *részesülésén*. A szentségekben való részesülés ugyanis a Krisztusban való részesülésnek a jele és szim-

⁴⁷ Locher, Gottfried Wilhelm: *Sign of the Advent*, 63.

⁴⁸ Bullinger azt hangsúlyozza, hogy a láthatatlan egyház tagjai nem láthatatlanok, hiszen az *ecclesia militans* látható emberekből áll. Ugyanis Bullingert és a reformátorokat gyakran kritizálták azzal, hogy spiritualizálták az egyházat, s ezáltal gnosztikus, vagyis doketikus tendenciát képviselnek. Ld. például Johannes Eck vádát, hogy az egyház a reformátorok elképzeléseiben csupán csak egy eszme, egy fantáziaegyház („fantaseiische Kirch“), amelynek nincs valóságalapja. Opitz, Peter – Albisser, Ariane: *i. m.* 105–106. Értelmesebb tehát egy „rejtett egyházzól” beszélni, mintsem „láthatatlan egyházzól”. Ld. *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 748,9–11): „Invisibilis et interna dicitur, non quod homines sint invisibiles, sed quod hominum oculis non appareat soliusque dei oculis pateat, qui vere vel fecte credant.”

⁴⁹ Opitz, Peter: *Heinrich Bullinger als Theologe*, 428.

⁵⁰ *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Herausgegeben im Gedenkjahr der Augsburger Konfession 1930.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1959, 61.

⁵¹ *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 748,16–17): „Praedicatio sincera verbi dei et legitima sacramentorum Christi participatio.”

bóluma. Bullinger ezt a két jegyet emeli ki, de más jegyekkel is kiegészíti: „[...] mert hallják az Úr szavát, részt vesznek a szentség ünnepében és nyilvánosan megvallják a hitet”.⁵² A külső egyház tagjait tehát az jellemzi, hogy aktívan részt vesznek az egyház tevékenységében, amelyben maga Isten munkálkodik a Szentlélek által. Az egyház az a hely, ahol nem csak hirdetik Isten igéjét, hanem ahol azt meg is hallgatják. Az egyház az a hely, ahol nemcsak a szentségeket osztják, hanem ahol az emberek részt is vesznek a szentségek ünneplésében. Bullinger itt említi a nyilvános hitvallást is mint további ismertetőjelet. Az Igét és a szentségeket máshol is pontosítja: „az istenfélelemre és az egységre való törekvés, a kereszt elviselésének türelme és Isten nevének Krisztus által való imádása”.⁵³ Más szóval Bullinger az istenfélelmet, a kereszt követését és az imádságot is az egyház ismertetőjeleinek tekinti. Ezek mind olyan tevékenységek, amelyek az egyházat nem az egyház tisztiségi szempontjából határozzák meg, hanem a gyülekezet, a hívők közössége szempontjából.

E külső egyház jegyei mellett Bullinger megnevezi a belső egyház jegyeit is. Ezek a következők: „közösség az Úr Lelkével, igaz hit, Isten- és felebaráti szeretet”.⁵⁴ Az eddig elmondottakból magától értetődő, hogy ezek a tulajdonságok nem lehetnek a hívők saját tulajdonságai, ugyanis ezeket a tulajdonságokat egyrészt Krisztus Lelke munkálja bennük:

„Az evangéliumi és apostoli tanítás azt mondja, hogy Krisztus az ő Lelke által egyesül velünk, mi pedig hit által szívünkbe fogadjuk őt. Hogy ő bennünk éljen, mi pedig őbenne.”⁵⁵

Az *ordo salutis* itt is érvényesül: a belső jegyek tulajdonságait csak Krisztusban, a Lélek által lehet megszerezni. A Krisztussal való közösség csakis pneumatikus alapon történik. Másfelől ez az egyesülés felhívás arra is, hogy az egyház ennek megfelelően igyekezetet tanúsítson: „Állandó gyakorlással arra törekszik, hogy Isten számára szeplőtelennek maradjon meg.”⁵⁶ A megigazulás és a megszentelődés elválaszthatatlanul összekapcsolódnak. A külső és belső egyház közötti kü-

⁵² *Decades* 5,1 (HBTS 3/2,748,7–9): „[...] quae foris ab hominibus ex auscultatione verbi domini et sacramentorum eiusdem participatione publicaue fidei confessione pro ecclesia agnoscitur.”

⁵³ *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 748,18–19): „studium pietatis et unitatis, patientiam in cruce et invocationem nominis dei per Christum”.

⁵⁴ *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 751,27–28): „communio spiritus domini, fides sincera et caritas gemina”.

⁵⁵ *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 751,32–35): „Ac principio Christum nobis coniungi spiritu suo, nos illi connecti animo vel spiritu per fidem, ut ipse vivat in nobis, nos in ipso, docet nos evangelica et apostolica doctrina.”

⁵⁶ *Decades* 5,1 (HBTS 3/2, 751,32): „Perpetuo enim studio se incontaminatam deo servare contendit.”

lönbségtétel megfelel az Ige és a Lélek közötti református megkülönböztetésnek. A Szentlélek nem olvad össze az Igével, de mégis összefügg vele (ld. „extra Calvinisticum”). A külső és belső egyház is ennek az összefüggésnek felel meg. A döntő tényező a belső egyház. Ez az egyház az, amely az *ecclesia triumphans*hoz vezet az *ecclesia militans* minden e világi küzdelmén keresztül; és nem is valósul meg teljesen a külső egyházban, mert a belső egyház ott is létezik, ahol az említett külső ismertetőjegyekkel rendelkező egyház nem létezik, például a pápai egyház üldözése alatt vagy a mohamedánok között. Ez az egyik oka annak, hogy a Magyar Királyság protestánsai oly nagy készséggel fogadták el Bullinger teológiáját. Hiszen okot adott arra a következtetésre, hogy van igazi egyház ott is, ahol a külső okok miatt nem lehetséges az egyház- vagy gyülekezetszervezés. Ugyanakkor a „belső” egyházat nem szabad elkülöníteni a „külső” egyháztól. Ugyanis ha a belső egyház valóban Krisztusra hallgat, akkor nemcsak az Isten iránti, hanem a felebarát iránti szeretetre is törekszik, s így közösségre törekszik a hívekkel.⁵⁷ A Krisztussal való közösség a keresztények közötti közösséget is jelenti. A „belső és a külső” egyház közötti egyezőség tehát nagyobb, mint a különbség.⁵⁸ Bullinger nem véletlenül hangsúlyozza olyan erősen a „communio” gondolatát. Elvégre a közösség csak konkrét formában képzelhető el, még akkor is, ha a belső kapcsolatból él, ami Bullinger számára prioritást élvez.

A korábban tett megfontolásokhoz visszatérve úgy tűnik, hogy Bullinger Második Helvét Hitvallása vagy teológiája nemcsak megőrző funkciót tölthet be a református egyházban, hanem magában hordozza a folyamatos megújulás lehetőségét is. Ez teológiájának kettős középpontjából következik, amely dinamikus – pneumatikus – hangot eredményez. Az ekkleziológiának egyrészt széles, „ökumenikus távlata” van az egyház katolicitásának és egyetemességének értelmében, amelyet Bullinger szüntelenül hangsúlyozott. A távlat időbeli (az Ó- és Újszvettség egyháza), térbeli (tagegyházak szerte a világon) és transzcendentális (*ecclesia militans* és *ecclesia triumphans*), sőt eszkatologikus (egy napon csak az *ecclesia triumphans* lesz). Ez megfelel Isten egyetemes üdvtörténetének. Ugyanakkor Bullinger teológiája nem hajlik a tetszőlegességre. Ugyanis a Krisztusra helyezett fókusz alapvetően jellemzi teológiáját, amely stabilitást és egyértelműséget ad teológiájá-

⁵⁷ Nagyon találóan nyilvánul meg ez a *Decades* 1,9-ben: az egyháznak közössége van Isten-nel és az összes szenttel. *HBTS* 3/1, 100,3–4: „communio cum deo et cum omnibus sanctis”.

⁵⁸ A reformáció teológiájában a differenciát hangsúlyozzák erősebben, például Opitz is. Ld. Opitz, Peter: *Heinrich Bullinger als Theologe*, 431. Helyesebb Baschera feltevése: „Von diesem verborgenen Raum [= pneumatikus részesezés Krisztussal] ist der öffentliche Raum der verfassten Kirche zwar zu unterscheiden. Die beiden voneinander zu trennen, wäre jedoch laut Bullinger fatal.“ Baschera, Luca: *Pneumatologie in der Confessio Helvetica posterior*. In: Hirzel, Martin Ernst – Mathwig, Frank (Hg.): *i. m.* (59–76), 74.

nak. A mai világban mindkettő nélkülözhetetlen az egyházak számára. Egyrészt az ökumenikus/katolikus távlat ösztönöz kellő nyitottságra, másrészt a krisztusi fókusz gerincet ad, amely nélkül meginognak az egyház alapkövei. Annál is inkább, mert a 21. században a római katolikus egyház már nem az a mérvadó pont, mint ami a 16. században volt, s amelytől szükségképpen el kell határolódnia a református egyházaknak. Sokkal inkább a szekularizációtól és annak negatív mellékhatásaitól kell magukat elhatárolni, különösen az antropológiai és etikai kérdésekben.⁵⁹

Amennyire meg tudom ítélni, Bullinger azon reformátorok közé tartozik, akik teológiájukat leginkább a közösség fogalmára alapozták: a) az Isten és az ember közötti közösségre; b) a Krisztus és a hívő közötti közösségre a Szentlélek által; c) a hívők közötti közösségre. Ezért nem meglepő, hogy Bullinger az a reformátor, aki a legtöbbet tud beszélni a szeretetről, a *caritas*ról. Hadd legyen Bullingeré az utolsó szó: „Kétségtelen, hogy az egyház egyetlen jelzője a hit szerinti szeretet, az a kötelék, amely a lehető legszorosabban köti össze az egyház tagjait.” De a szeretet sem egyszerűen emberi képesség. „A Krisztussal való közösségből és a Lélek egységéből fakad.”⁶⁰

Felhasznált irodalom

- A Heidelbergi Káté. A Második Helvét Hitvallás.* A Magyar Református Egyház hitvallási iratai. Kálvin János Kiadó, Budapest 2004, 115–116.
- Augustinus: *Enchiridion ad Laurentium de fide, spe et caritate.* Corpus Christianorum. Series Latina 46. Typographi Brepols Editores Pontificii 1969.
- Baschera, Luca: Pneumatologie in der Confessio Helvetica posterior. In: Hirzel, Martin Ernst – Mathwig, Frank (Hg.): „zu dieser dauernden Reformation berufen“. *Das Zweite Helvetische Bekenntnis: Geschichte und Aktualität (reformiert! 8)*. Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2020, 59–76.
- Bekentnisse. In: *Reformierte Kirchen Bern-Jura-Solothurn*. <https://www.refbejuso.ch/grundlagen/bekentnisse> (2024. jún. 11.).
- Bernhard, Jan-Andrea: Geschichte, Rezeption, Funktion und Wirkung der Confessio Helvetica posterior im Reich der Stephanskronen zur Zeit des Ancien Régime. In: Hirzel, Martin Ernst – Mathwig, Frank (Hg.): „zu dieser dauernden Reformation berufen“. *Das Zweite Helvetische Bekenntnis: Geschichte und Aktualität (reformiert! 8)*. Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2020, 169–190.

⁵⁹ Ld. Grosse, Sven: *i. m.* 11.

⁶⁰ *Decades* 5,1 (HBTS 3/2), 753,5–7: „Indubitatum ergo est unicum post fidem ecclesiae tesseram esse charitatem, vinculum omnia membra quam arctissime connectens. Nascitur ipsa ex communione Christi unitateque spiritus.”

- Burrows, Mark S.: "Christus intra nos Vivens". The Peculiar Genius of Bullinger's Doctrine of Sanctification. In: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 98 (1987), 48–69.
- Campi, Emidio (Hg.): *Heinrich Bullinger Werke. Dritte Abteilung: Theologische Schriften, Bd. 3: Sermonum Decades quinque de potissimis Christianae religionis capitibus (1552)*. Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2008.
- Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Herausgegeben im Gedenkjahr der Augsburger Konfession 1930*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1959.
- Dowey, Edward: Heinrich Bullinger as Theologian: Thematic, Comprehensive, and Schematic. In: Gordon, Bruce – Campi, Emidio (eds.): *Architect of Reformation. An Introduction to Heinrich Bullinger, 1504–1575*. Baker Academic, Grand Rapids MI 2004, 35–66.
- Grosse, Sven: *Ich glaube an die eine Kirche. Eine ökumenische Ekklesiologie*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2015.
- Herkenrath, Erland (Hg.): *Heinrich Bullinger Werke. Erste Abteilung: Bibliographie*. Theologischer Verlag Zürich, Zürich 1977.
- Huldreich Zwinglis sämtliche Werke*. Band 6/1. Berichthaus, Zürich 1961.
- Koch, Ernst: *Die Theologie der Confessio Helvetica Posterior*. Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 27. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1968.
- Krieg, Matthias (Hg.): *Reformierte Bekenntnisse. Ein Werkbuch: als Grundlage für eine Vernehmlassung zum reformierten Bekenntnis in der Schweiz und zugleich als Geschenk für Jean Calvin zum 500. Geburtstag am 10. Juli 2009*. Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2009.
- Linde, Simon van der: Die Lehre von der Kirche in der Confessio Helvetica Posterior. In: Staedtke, Joachim (Hg.): *Glauben und Bekennen. 400 Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie*. Zwingli-Verlag, Zürich 1966, 337–367.
- Locher, Gottfried W.: Die Lehre vom Heiligen Geist in der Confessio Helvetica Posterior. In: Staedtke, Joachim (Hg.): *Glauben und Bekennen. 400 Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie*. Zwingli-Verlag, Zürich 1966, 300–336.
- Locher, Gottfried Wilhelm: *Sign of the Advent. A Study in Protestant Ecclesiology*. Ökumenische Beihefte 45. Academic Press Fribourg, Fribourg 2004.
- Nagy, Barnabás: Geschichte und Bedeutung des Zweiten Helvetischen Bekenntnisses in den osteuropäischen Ländern. In: Staedtke, Joachim (Hg.): *Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie*. Zwingli Verlag, Zürich 1966, 109–202.
- Neuser, Wilhelm: Dogma und Bekenntnis in der Reformation: Von Zwingli und Calvin bis zur Synode von Westminster. In: Andresen, Carl – Ritter, Adolf Martin: *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte, Bd. 2: Die Lehrentwicklung im Rahmen der Konfessionalität*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1998, 167–352.
- Opitz, Peter – Albisser, Ariane: Die Ekklesiologie der Confessio Helvetica posterior als bleibende Herausforderung für die Kirchen. In: Hirzel, Martin Ernst – Mathwig, Frank

